

вового менталітету: по-перше, введення категорії «правовий менталітет» у науковий обіг сприятиме значному поповненню понятійного апарату і методології правової науки; по-друге, виявлення домінант українського правового менталітету нарешті дозволить внести ясність у ті соціально-економічні та правові трансформації, які відбуваються в Україні, а також спрогнозувати її подальший правовий розвиток у світлі світових інтеграційних процесів.

Але для цього необхідно визначити загальний теоретичний статус поняття правового менталітету, що, насамперед, вимагає його співвідношення із спорідненими йому поняттями правової свідомості та правової культури, що і буде зроблено в наступних дослідженнях.

Література

1. Карп'юк Л. Основні підходи до розуміння менталітету сучасними вченими // www.ethnology.org.ua/vyd/nartv/2004/№6/Art12.
2. Мордовцев А.Ю. Правовая система в ментальном измерении: постановка проблемы // Северо-Кавказский юрид. вестник. – 2002. – № 2.
3. Маркова-Мурашова С.А. Существование и взаимодействие правовых систем современности в условиях правовой конвергенции // Юрист-Правоведъ. – 2005. – № 1 (12).
4. Мордовцев А.Ю. Природа права в пространстве культуры // Правоведение. – 2003. – № 2.
5. Право и культура / В.С. Нерсесянц, Г.И. Муромцев, Г.И. Мальцев и др. – М.: Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 2002.
6. Байниязов Р.С. Правосознание и российский правовой менталитет // Правоведение. – 2000. – № 2.
7. Мордовцев А.Ю. Природа права в пространстве культуры // Правоведение. – 2001. – № 3.
8. Иванников И.А. Концепция правовой культуры // Правоведение. – 1998. – № 3.
9. Див., наприклад: Горілий А.Г. «Східняки» та «західники» – відмінність і спільність. – Тернопіль: Джура, 1997; Калина Н.Ф. и др. Лики ментальности и поле политики. – К.: Агропромвидав Украина, 1999; Липняк-Рудницький І. Україна – між Сходом і Заходом // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1; Пономарьов А.П. Етнічність та етнічна історія України: Курс лекцій: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1996; Старовойт І.С. Західноєвропейська і українська ментальність: Компаративний аналіз. – Тернопіль: Б.н., 1995; Фурман А.В. Психокультура української ментальності. – Тернопіль: Економічна думка, 2002; Юрій М.Т. Етногенез та менталітет українського народу. – К.: Таксон, 1997.
10. Право и культура / В.С. Нерсесянц, Г.И. Муромцев, Г.И. Мальцев и др. – М.: Изд-во Рос. Ун-та дружбы народов, 2002. Алексеев С.С. Право. Опыт комплексного исследования. – М., 1999; Малько А.И. Категория правовая жизнь // Гос. и право. – 2001. – № 5.

УДК 340.115

О. В. Меленко

Б.О. КІСТЯКІВСЬКИЙ ПРО МЕТОДОЛОГІЧНУ ПРИРОДУ ПРАВОВОЇ НАУКИ, ЇЇ СПІВВІДНОШЕННЯ І ВЗАЄМОДІЮ З ФІЛОСОФІЄЮ І СОЦІАЛЬНИМИ НАУКАМИ

Актуальність теми даної роботи обумовлена, насамперед, необхідністю заповнення прогалин у знанні про минуле вітчизняної правової думки. Особливий інтерес становить освоєння і творче використання історичних традицій

вітчизняної юриспруденції й інтелектуального досвіду її ведучих представників для аналізу проблем сучасної правової науки.

Тема даного дослідження уявляється актуальною ще і тому, що присвячена теоретико-методологічній спадщині одного зі знаменитих вітчизняних учених кінця XIX – початку XX ст. Богдана Олександровича Кістяківського – правознавця, філософа, історика, академіка Української Академії наук, доктора державного права, якій зробив значний внесок у розробку багатьох теоретико-методологічних проблем правознавства. Тим більше що відсутні систематичні дослідження, присвячені науково-правовій спадщині Б.О. Кістяківського. В українській і зарубіжній юридичній науці розглядалися лише окремі аспекти наукової творчості талановитого вченого (у працях вітчизняних вчених Ар. Фатєєва [1], Л. Депенчука [2], С. Максимова [3], С. Львова [4] і В. Тимошенко [5], а також американського вченого С. Хьюман [6]), тоді як багато сторін його наукової спадщини залишаються недослідженими.

Метою поданої роботи є аналіз поглядів Б. О. Кістяківського на методологічну природу і характер правової науки, співвідношення і взаємодія в пізнанні права філософії, соціальних наук і правознавства.

У своїх міркуваннях про методологічну природу правової науки (для позначення галузі наукового знання, яке займається вивченням права, Кістяківський переважно використовує словосполучення «наука про право», але паралельно він використовує і поняття «правознавство») Б. О. Кістяківський виходить з наявного стану розробки знань про право, характерною рисою якого було існування суперечних одна одній теорій права. «У жодній іншій науці немає стільки суперечних одна одній теорій, як у науці про право, – затверджує Кістяківський. – ... Суперечка між теоретиками права виникає вже на початку наукового пізнання права; навіть більше, саме з приводу вихідного питання – до якої сфери явищ належить право – починається непримиренний поділ напрямів і шкіл» [7, 374].

На основі детального аналізу існуючих правових теорій Кістяківський показує, наскільки глибокі суперечності в поглядах щодо сутності права й основних його властивостей, які висловлювалися в науково-правовій і філософській літературі того часу. Важливим своїм завданням вчений вважає встановлення причин незадовільного стану сучасного йому наукового знання про право. При цьому наявність у правовій науці протилежних рішень основних питань, що стосується сутності права, пояснюється ним нез'ясованістю питання про характер самої науки про право.

На думку Кістяківського, у своєму історичному зародку ця наука перебувала під впливом сторонніх для неї різних наукових і ідейних течій, що не мали прямого відношення до її основних властивостей. Саме ця залежність правової науки від різних течій була головним фактором, який значно вплинув на її характер.

Результати впливу різних течій на правову науку, на думку Кістяківського, виявили себе в двох напрямках.

Перший напрям – це орієнтація правової науки на догматичну юриспруденцію. Результатом цього було те, що правова наука свої науково-правові поло-

ження обґрунтовувала і конструювала на ідеях і матеріалах, які встановлювалися в догматичній юриспруденції. З погляду Кістяківського, це було пов'язано з тим, що розробкою правової науки займалися в основному юристи, інтереси яких були зосереджені на догматичному вивченні права. Як типовий приклад, Кістяківський наводить «Загальну теорію права» Г. Ф. Шершеневича. Орієнтація її переважно на юридичну догматику привела до розуміння сутності права як виключно юридико-догматичного явища. Це розуміння сутності права обмежувалося уявленням про те, що до права належать тільки ті норми, які підлягають застосуванню судовими інстанціями, тобто в основному цивільне і кримінальне право, і навпаки, велика частина державного і міжнародного права і всі звичаєво-правові норми, щодо застосування яких не відбулося ще судового рішення, виключені, відповідно до цього погляду, зі сфери права [7, 380-381].

Другий напрям – це орієнтація правової науки (крім орієнтації її на догматичну юриспруденцію) на інші спеціальні наукові дисципліни: соціологію або психологію. При цьому, з погляду Кістяківського, як тільки змінюється наукова дисципліна, на яку орієнтується правова наука, негайно ж змінюється і погляд на те, до якої сфери явищ треба зарахувати право. Отже, залежно від визнання тієї або іншої сфери наукового знання вихідною для побудови правової науки одні вчені відносять право до державно-наказових явищ, інші – до соціальних, а треті – до психічних. Основна негативна особливість такого підходу полягає в тому, що залежно від різних точок зору на характер самої правової науки вирішується і питання про те, де провести межу між правовими і неправовими явищами. Вчені, які дотримуються погляду на право як на соціальне явище, вважають, що правовим є все те, що складає соціальну сторону права, а все те, що не віналежить до неї, вони так чи інакше виключають зі сфери права, а прихильники психологічної теорії права обмежують сферу права лише щиросердечними переживаннями, а все інше в праві вони не вважають правом, для більшої ж переконливості своєї нової класифікації явищ, пов'язаної з правом, вони відкидають усю стару термінологію і придумують власні нові терміни. У результаті ми маємо безліч зовсім суперечливих вирішень основних питань щодо сутності права, на які вказує Кістяківський як на найбільш характерну особливість стану сучасного йому наукового знання про право [7, 381-382].

У чому Кістяківський вбачає вихід з даної ситуації?

Безумовно, вважає він, правову науку можна орієнтувати і на догматичну юриспруденцію, і на соціологію, і на психологію. «Але можливість орієнтування науки про право на настільки протилежні наукові дисципліни, як за їх предметом дослідження, так і за їх методом, змушує визнати цю можливість лише фактично здійснюваною, а не науково виправданою» [7, 382]. Проте вони здійсненні, і окремо кожна з них приводить до дуже цікавих наукових результатів, тільки всі разом вони перетворюють правову науку на сукупність взаємно суперечливих і таких, що виключають одна теорії і погляди одна однієї. Звідси Кістяківський дійде висновку, що орієнтація правової науки на будь-яку одну спеціальну гуманітарно-наукову дисципліну методологічно неправильна.

Через те, що ця орієнтація на кожну з гуманітарних наук усе-таки можлива і приводить до відомих наукових результатів, хоча лише частково правильних, Кістяківський висуває припущення, що правову науку потрібно орієнтувати на всю сукупність гуманітарних наук. Іншим дуже важливим аргументом на користь цієї методологічної вимоги може бути, на думку вченого, і те розуміння, що право не може бути віднесено тільки до однієї сторони культурного життя людини, тобто або до державної організації, або до суспільних відносин, або до щиросердечних переживань, бо воно однаково пов'язано з усіма ними.

Сам Кістяківський визнав труднощі реалізації методологічної вимоги орієнтувати правову науку на всю сукупність гуманітарних наук. Річ у тім, що «гуманітарні науки не становлять собою єдиної і цілісної сфери наукового знання, а складаються з простої суми наук про людину та її культурне життя. Якщо ми будемо послідовно або поперемінно орієнтувати науку про право на кожну окрему дисципліну, що належить до сфери гуманітарних наук, прагнучи при тому не залишити жодної з них осторонь, то ми одержимо не синтетично цілісний, а лише еклектичний, збірний результат» [7, 383]. Крім того, орієнтуючи правову науку на всі гуманітарні науки, ми постанемо перед зовсім невирішеною суперечкою: орієнтуючи правову науку на кожну з гуманітарних наук, кожну з них ми повинні орієнтувати на правову науку, бо остання теж є однією з гуманітарних наук і в принципі повинна бути визнаною рівноправною з усіма ними. Така взаємна орієнтація гуманітарних наук, на думку вченого, не може скласти міцного методологічного фундаменту для жодної з них і для правової науки зокрема. Завдання орієнтації правової науки на гуманітарно-наукове знання в цілому, на думку Кістяківського, здійснене тільки за допомогою як аналітичної і критичної перевірки, так і об'єднання розрізаних наукових знань, що даються філософією взагалі і філософією культури зокрема. Отже, для того, щоб наука про право була методологічно правильно побудована, вона повинна бути зорієнтована на філософію культури і тільки за допомогою неї на всю суму гуманітарних наук, об'єднаних за допомогою філософії в цілну систему наукового знання [7, 384].

Однак ідея побудувати наукове знання про право, виходячи з філософії, сама по собі не була новою. Історії правової науки подібні спроби були відомі до того, як Кістяківський виступав з такою пропозицією, на що вказує і він сам. Одна з таких спроб подана в працях Р. Штаммлера. Вихідна передумова, прийнята ним для побудови пізнання права з орієнтацією його на філософію, на думку Кістяківського, мала безсумнівну гносеолого-методологічну перевагу перед спробами обґрунтувати наукове знання про право будь-якою спеціальною гуманітарно-науковою дисципліною. Однак відкинувши методологічну правомірність самостійного обґрунтування окремих гуманітарних наук і звернувшись до філософії, Штаммлер упав у протилежну крайність: він об'єднав правову науку з філософією.

Іншим прикладом є побудова Г. Когена, для якого правова наука існує тільки як складова частина в пізнанні соціального цілого. Він орієнтує свою

етику на юриспруденцію, маючи на увазі при цьому не загальну теорію права, а догматичну юриспруденцію. Хоча проект Когена – орієнтація етики на юриспруденцію – не був вдалим, сам факт цієї орієнтації, як вважає Кістяківський, дуже вагомий в історії правової науки, бо тут уперше наукове знання, вироблене однією з дисциплін юриспруденції, стало матеріалом побудови частини філософської системи, і тому даний проект назавжди збереже значення як момент у «звільненні» правової науки від філософії.

Зазначені проекти (філософські системи Штаммлера і Когена), на думку Кістяківського, не могли дати правильних вказівок щодо методологічної природи правової науки і, зокрема, щодо тих шляхів, по яких ця наука повинна рухатися, щоб досягти істинного пізнання свого предмета. Кістяківський був переконаний, що не можна добути керівні методологічні принципи, необхідні для побудови правової науки, орієнтуючи цю науку на ті системи філософії, що зосереджують усю свою увагу на пізаному предметі й беруть наукове знання про право, а також про інші сфери культури, як уже дане для того, щоб з цього знання будувати або свою соціальну філософію, або свою філософію культури. «Для цієї мети, – пише вчений, – необхідно звернутися до тієї філософської системи, що спрямує свій інтерес на наукове знання в процесі його творення. Така критична філософія Канта в її справжньому і найбільш істотному значенні» [7, 388]. Але принципи критичної філософії для їх застосування до запитів сучасного наукового знання взагалі, до потреб гуманітарних наук зокрема мали потребу в подальшій розробці. Це завдання найбільше плідно виконував неокантіанський рух в особі В. Віндельбанда, Г. Ріккєрта, Э. Ласка та ін., які звертали головну увагу не на побудову філософських систем з наукового знання, розглянуту як уже дане і яке науково пізнало свій предмет, а на створення нового наукового знання шляхом аналізу набутих досягнень науки і розкриття тих методологічних принципів, що лежать в основі окремих наукових дисциплін.

Аналізуючи стан правової науки, Кістяківський дійде висновку, що для її розвитку надзвичайно важливе значення має напрям, темп і інтенсивність філософського мислення. З урахуванням цих обставин вчений велику увагу приділяє відносинам між правовою наукою і філософією. З'ясування цих відносин він починає з розгляду кантівських поглядів на проблему. Виходячи з того, що кантівське визначення права було філософським визначенням, а не науковим, Кістяківський вважає це початком залежності правової науки від філософії. Після Канта у зв'язку з розвитком філософії залежність правової науки від філософії поступово підсилювалася і завдяки цьому в перші десятиріччя XIX ст. вона попадала в повне підпорядкування і залежність від філософії. Починаючи з цього часу, суто наукові проблеми права розроблялися тільки під видом філософії права. Особливо яскравим і авторитетним виразником цієї ідеї про повну залежність правової науки від філософії є Гегель, для якого «юриспруденція є частина філософії». На думку Кістяківського, у нього досліджується не право, а система соціальної філософії, в якій видне місце займає і право. Лише повний занепад філософії в другій половині XIX ст. і значний розвиток позитивної юриспруденції, що збігся з ним, приводить до звільнення

правової науки від філософії. Одночасно набуває розвитку позитивна філософія, яка ставить завдання філософії узагальнити результати окремих наук. З цього починається переломний етап у розвитку правової науки, виробляється загальна теорія права.

Кістяківський проводить розмежування між філософією і наукою. На його думку, філософія існує тільки у вигляді окремих систем. Справжня сутність її виражається в постійній і послідовній зміні різних систем. Це і є корінна формальна відмінність філософії від науки. Крім того, філософії властиві універсалізм і цілісність, що відсутні в науці, тоді як останній властиві стійкість і загальнозначуща переконливість, що відсутні у філософії. Доповнення цих положень до правової науки приводить Кістяківського до висновку, що поки наука про право йшла по шляхах, визначених філософією, вона не мала переваг, що характеризують наукове знання, отже, завдання полягає в забезпеченні її самостійності. З огляду на те, що правова наука й у майбутньому змушена шукати підтримки у філософії, вчений застерігає від нової небезпеки, щоб знову не потрапити в залежне становище.

Інший висновок Кістяківського стосується предмета правової науки – права. Він не вважає, як Кант, поняття права лише етичною і пізнавальною категорією, а в ньому знаходить елементи трансцендентальної первинності. Не важко помітити, що в тісному зв'язку з плюралістичними симпатіями Кістяківського знаходяться вказівки на багатолічність права, на зв'язок його проявів з різними сферами соціального життя. Звідси випливає висновок: різноманіття права є фактом емпіричної дійсності, інакше кажучи, предмет науки про право носить емпіричний характер [7, 406]. У цьому визнанні емпіризму Кістяківський, як слушно зауважував А. Фатеев, суперечить Канту, що впливає на його «шанобливо-теоретичне ставлення» до нього [1, 33].

Підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що основними положеннями концепції Кістяківського з розглянутої проблеми є: 1) різноманіття права є факт емпіричної дійсності, інакше кажучи, предмет науки про право носить емпіричний характер; 2) основне завдання полягає в забезпеченні самостійності правової науки; 3) щоб наука про право була методологічно правильно побудована, вона повинна орієнтуватися на філософію культури і тільки за допомогою неї на всю суму гуманітарних наук, об'єднаних за допомогою філософії в єдину систему наукового знання; 4) для розвитку правової науки надзвичайно важливе значення має напрям, темп і інтенсивність філософського мислення, правова наука й у майбутньому змушена шукати опори у філософії.

Література

1. Фатеев А.Н. Русский методолог теории права. – Х., 1917. – 45 с.
2. Депенчук Л. Богдан Кістяківський. – К., 1995. – 174 с.
3. Максимов С.І. Б. Кістяківський – видатний український філософ права // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1. – С. 126-136.
4. Львов С.А. Критика «философии ценностей» в русской буржуазной политико-правовой мысли (Б. А. Кістяковский): Автореф. дис... канд. юрид. наук (12.00.01). – Л.: ЛГУ им. А.А. Жданова, 1983. – 20 с.

5. Тимошенко В.І. Кістяківський Богдан Олександрович // Антологія української юридичної думки. Т. 1. Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / Відп. ред. В.Д. Бабкін, І.Б. Усенко. – К., 2002. – С. 320-323.
6. Neuman S. Kistiakovsky. The Struggle for National and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism. – Harvard University Press, 1998. Існує український переклад цієї роботи американського вченого: Хьюман С. Кістяківський: боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. – К., 2000. – 304 с.
7. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – 704 с.